

Тема 3 Софісти та Сократ

1. Загальна характеристика філософії і діяльності софістів.
2. Онтологія та гносеологія Протагора.
3. Філософія Горгія та інших “старших” і “молодших” софістів.
4. Сократ. Сократичні школи

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СОФІСТІВ.

На період високої класики припадає філософія і діяльність так званих софістів (V - початок IV ст. до н.е.). Це, як зазначає В.Татаркевич, - “новий тип філософії, що зовсім відрізнявся від тогочасної філософії природи” (Татаркевич В. Історія філософії. - Т.І. - С.74). Її основна орієнтація - гуманітарна. Об’єктом осмислення для неї стають усі сфери людської життєдіяльності, а не тільки природа, як у попередніх філософських школах. З початку V ст. до н.е. окреслюється тенденція виділення людини з-поміж інших “речей” навколишнього світу. Переміщення акцентів світобачення на гуманітарну сферу було зумовлене зрушеннями в суспільно-політичному і культурному житті. 1. По-перше, в цей період найбільшого розвитку набула рабовласницька демократія і її політичні інституції у ряді міст-республік континентальної Греції, зокрема в Афінах, які об’єднали всі головні міста і колонії. Основу політичного життя Афін у той час становила повна рівність вільного населення перед законом із правом участі його у справах полісу. 2. По-друге, відбулися докорінні зміни в національному житті греків після перемоги у персидських війнах. Боротьба проти азійського панування напружила всі сили греків і привела до зламу в розвитку властивих їм обдарувань. Як вважає В.Віндельбанд: “Найкращою нагородою за перемогу було те прагнення до національного духовного спілкування, з якого витворились великі культурні надбання еллінізму” (Виндельбанд В. История древней философии. -С . 100). 3. По-третє, ці зміни захопили і науку Вона вийшла із замкнутих гуртків окремих груп учених і увійшла в суспільне життя. Змінився предмет науки: не дослідження природи, як це було раніше, а

гуманітарні дослідження вийшли на передній план, зокрема проблеми політики, етики, риторики, мови. Постали нові завдання науки. Якщо до цього часу шукали знання заради знання, то тепер наука набуває практичних цілей, хоч розуміння практичності науки було досить обмежене. Протагор, наприклад, вважав, що наука - це “тямущість у впорядкуванні домою і державою, та можливо якнайбільша вмільсть у діянні і мовленні”. Розглянуті зміни в житті греків стимулювали потребу знань з історії, культури, основ господарського життя, риторики, політики, філософії, судочинства. Поява демократичних інституцій - виборних народних зборів і судів викликала потребу вміння говорити, переконувати, заплутувати супротивника, біле видавати за чорне і навпаки тощо. А це породило потребу оволодіння мистецтвом політичного і судового красномовства. Цього потрібно було навчити. Ось чому в системі освіти гімнастика і музика витісняються риторикою, логікою і філософією. Риторика стала царицею усіх мистецтв. Ця потреба викликала до життя появу людей, які “навчали думати, говорити і діяти”. Ці люди отримали назву софісти (грецьк. “софістес” — майстер, знаток, мудрець, учений). В.Віндельбанд так обґрунтовує це питання: “При такому пожвавленні духовних інтересів у найдалших верств грецького суспільства зростала і розвивалася потреба освіти, допитливість і жадоба освіти: всі бажали знати, чого домоглися у школах дослідями і розмірковуваннями “про природу речей”: і такому попиту невдовзі знайшлося задоволення. З’явилися люди, які взялися повідомляти народів результати, досягнуті наукою: філософія вийшла зі школи на площу. Цими публічними наставниками були софісти” (Там само. - С.101). Спочатку слово “софіст” мало позитивний сенс. Але пізніше воно набуло негативного значення - “псевдовчений”, “мудрагель”. Софістика стала синонімом еристики, тобто розумування, яке для хибного твердження створює подобу істини. Софістами були вчителі риторики (красномовства) і еристики (уміння вести суперечки, диспути), які за оплату вчили мистецтву перемогати опонента у суперечках і тяганинах. Вони виконували функції, які сьогодні виконують публіцистика та

різногалузеві університети. В.Татаркевич називає їх “напівжурналістами - напівпрофесорами”, а В.Віндельбанд - “поширювачами грецької освіти”, бо 57 вони, як пише він, трудилися насамперед для того, щоб повідомляти результати науки масі, пристосовувати їх до її потреб (Там само. - С. 102). Навчання, за яким усі зверталися до софістів, мало також практичну мету. Демократичні правління в ряді полісів ставили кожному в обов’язки активну участь у громадському житті. А це залежало насамперед від ораторських здібностей. В міру зростання рівня освіти в масах той, хто бажав досягти успіху в державі, мусив володіти силою слова. Це, зокрема, найперше стосувалося молодії людини, яка зверталася до софістів, щоб виховали і розвинули з неї красномовного громадянина. Ось чому, як зауважує В.Віндельбанд, “головним своїм завданням софістика поставила наукову і риторичну підготовку до політичної діяльності” (Там само. - С.103). У цілому діяльність софістів була спрямована на вирішення двох завдань: на технічний розвиток мовлення та на поширення тих знань, які служили б цій меті. Важливо підкреслити, що софісти були теоретиками риторики. В центрі їхньої уваги було слово. Вони створили науку про слово. В цьому насамперед софісти виступають як філософи. Виходячи з переконання, що теорія без практичних вправ так само безкорисна, як вправи без теорії, Протагор поєднав практичне навчання з науковими дослідженнями мови. Це вже були початки граматики і логіки. Як відзначає Діоген Лаертський, Протагор виділив чотири різновиди мови: побажання, питання, відповідь і наказ. Інші виділяли їх сім: розповідь, питання, відповідь, наказ, повідомлення, побажання, звернення, назвавши їх основами мови (Читанка з історії філософії. Книга I. — С.112). Водночас завдання навчання мистецтву мовлення змушувало софістів ближче зіткнутися з проблемами людини, і найперше з її психологією. Мистецтво переконувати вимагало знання механізмів, що управляють психікою. Ось чому софісти у фокус своїх світоглядних пошуків поставили людину. Нарешті слід відзначити, що існує різнобій в оцінках софістики як філософської школи чи течії. Так, В.Татаркевич твердив, що софісти “не становили філософської

школи” (Татаркевич В. Історія філософії. — Т.І. — С.74). Г.І.Волинка та інші автори підручника “Вступ до філософії: історико-філософська пропедевтика” пишуть: “Античні софісти не створили єдиної школи чи течії-” (с.96). Так само твердять 58 автори “Читанки з історії філософії. Книга І” (с.111). Натомість “Філософський енциклопедичний словник” (К., 2002) стверджує, що софістика - “філософська течія (школа) в Стародавній Греції-” (с.595). Очевидно, ця думка найближча до істини.

2. ОНТОЛОГІЯ І ГНОСЕОЛОГІЯ ПРОТАГОРА.

Філософська традиція ділить софістів на “старших” і “молодших”. До “старших” софістів належить насамперед Протагор (бл. 480-410 рр. до н.е.). Родом із м.Абдера. Вважають, що до філософії його привернув Демокріт. Був професійним викладачем риторики і еристики, одним із перших брав платню за навчання. Об’їздив усю Грецію. Входив до кола друзів Перикла (в Афінах), за дорученням якого розробив проект нової конституції. Однак через твір “Про богів”, який він прочитав у домі Еврипіда, був звинувачений в атеїзмі і, щоб уникнути кари (був засуджений до смерті, а твір спалений), залишив Афіни та відбув до Сицилії, але по дорозі потонув. Йому належить ряд творів, зокрема “Про суще”, “Про науки”, “Про богів”, “Про істину”, “Антилогіка” та ін. Однак до нас від них дійшло декілька фрагментів. Протагор - матеріаліст, визнавав матеріальність світу. Про його світоглядні орієнтації Секст Емпірик писав: “Він говорить... що основні причини всіх явищ знаходяться в матерії, тому матерією, оскільки це залежить від неї, може бути все те, що є всім” (Читанка з історії філософії. Книга І. - С.112). Головна властивість матерії - не її об’єктивність і наявність певної закономірності, а мінливість, плинність. У цьому питанні Протагор опирався на Геракліта, його “все тече”. Секст Емпірик: “Ця людина (тобто Протагор. — авт.) говорить, що матерія плинна, і на місці її втрат безперервно виникають збільшення, і сприйняття змішуються і змінюються, залежно від віку і будови тіл” (Там само). Тобто не лише матерія, але й людське одухотворене тіло змінюється. Друга властивість матерії: ніщо не існує само по собі, а існує і виникає лише у відношенні до

іншого. Ці онтологічні засади Протагора визначили його гносеологію. Зasadнича для софістики теза Протагора: “Людина є міра всіх речей — існуванню існуючих і неіснуванню неіснуючих” (Там само. — С.111- 112). З цієї тези випливає чотири точки зору софістів на пізнання: 1. Гносеологічний релятивізм або відносність знання. Поперше, якщо все мінливе і переходить у свою протилежність, то про кожну річ можливі дві протилежні думки. То звідси випливає висновок - “все істинне”. По-друге, якщо людина є міра всіх речей, то вона є також мірою істини. Секст Емпірик: За його (тобто Протагора. - авт.) вченням, критерієм сущого є людина, бо все, що здається людям, існує; те ж, що не здається нікому з людей, і не існує” (Там само. - С. 112-123). Тобто істина суб’єктивна. Немає всезагальної істини, бо істина для кожного інша. Теза “Людина є міра всіх речей” привела до двох релятивістських висновків: 1) відкидається прихована “сутність речей” як їх “справжня дійсність”: існує лише те і таке, що і як нам дано, явилось. Явлення тотожне буттю; іншого світу поза явленням немає; 2) єдиною можливою та універсальною формою існування знання може бути лише опінія, яка відбиває якраз досвід сприйняття даного. Відтак критерій істини стає відносним, релятивізується. Платон передає думку Протагора: “... Мірою всіх речей є людина, тобто, якщо мені здаються речі, такими вони є для мене, а якими тобі, такими є для тебе” (Антологія мировой философии. Античность. - С.159). Завдяки цьому будь-яка істина позбавляється безумовності і стає відкритою для обговорення, випробування та перегляду. 2. Сенсуалізм (лат. сенсус - відчуття, сприйняття): істину ми пізнаємо лише з допомогою відчуттів. Однак сприйняття однієї і тієї ж речі бувають різними в різних індивідів. Платон, конкретизуючи думки Протагора, наводить приклад із вітром. Чи не буває часом, зауважує він, що дме один і той же вітер, а хтось мерзне, а хтось ні, і хтось не дуже, а хтось сильно. Одній людині вітер здається холодним, а іншому - ні. Власне, сенсуалізм лежить в основі релятивізму: наше знання, раз воно ґрунтується на чуттєвому сприйнятті, відносне. 3. Конвенціоналізм (лат. конвенція - угода, договір) був далшим розвитком релятивізму. Хоч істини відносні, серед них є так звані

зобов'язуючі, які повинні визнавати всі, наприклад, закони, моральність, мова, релігія. Ці істини існують завдяки угоді, договору між людьми. В політиці Протагор пропонував вважати критерієм істинності ту думку (судження), яку поділяє більшість людей. 4. Практицизм. Оскільки істини є різні, то серед них є важливіші для людей, кращі чи гірші. Істина однієї людини має вищість 60 над істиною іншої лише остільки, оскільки вона має більшу практичну користь. Тобто критерієм істини є вигода. Це, власне, той же прагматизм, який запанував у філософії неопозитивізму XX ст. В.Татаркевич коментує положення Протагора про практичний бік істини: "Твердження істини однаково, але якщо вже одні з них ліпші, то слід триматися ліпших. А хто піддався гіршим, той повинен так покерувати умом, щоб змінити їх на ліпші. Ті, що вносять таку зміну, - мудреці: лікарі вносять її через ліки, софісти - через розумування. Правда, що кому видається слухним, то і є для нього слухним, але мудрець може вчинити так, що це будуть не прикрі твердження, а приємні" (Татаркевич В. Історія філософії. - ТІ. - С.78). Таким чином, теза "Людина є міра всіх речей" визнає принцип існування знання лиш у формі opinio. Цей принцип доповнюється принципом софістичного дискурсу (спілкування, обговорення, інтелектуального змагання) як способу пошуку і надбання істини. Звідси виняткове значення риторики для мислення, оскільки вона є мистецтвом викладу та обстоювання власної думки, полемічної вправності. Гносеологічний релятивізм Протагора виходить па релятивізм етичний. Людина є не лише мірилом істини, але й моралі, мірою добра і зла. Критерієм моральності є чуттєві нахили людини - вигода, задоволення. Те, що корисне одному, приносить йому задоволення - це добре, а що ні - зло. Протагор, як й інші софісти, вбачав головне завдання своєї філософії і педагогічної діяльності у навчанні людей доброчесності.

3. ФІЛОСОФІЯ ГОРГІЯ ТА ІНШИХ "СТАРШИХ" І "МОЛОДШИХ" СОФІСТІВ

Горгій (485 - 380 рр. до н.е.) - найвидатніший, поряд із Протагором, представник античної софістики. Походив із Сицилії. Учень Емпедокла. У 428

р. прибув до Афін як глава посольства свого міста-полісу Леонтіни. Прославився як оратор і вчитель риторики. Філострат назвав його “батьком риторики”. Прожив понад 100 років. Сам це пояснював тим, що утримувався від задоволень. Головний його твір - “Про те, чого немає, або Про суще (природу)”. У даному творі Горгій всупереч твердженням Протагора про те, що “все істинне” доводив, що “все неістинне”. Цю тезу він виводив з того, що мова (слова) не є виразом думки, а думки, мислення не виражають буття. На противагу елейцям, що не існує небуття, філософ б1 доводив нсмісування будь-чого через послідовне обґрунтування трьох радикальних тез. 1) нічого не існує”; 2) “якщо воно й існує, то воно незбагненне для людини”; 3) “коли воно й збагненне, то вже у всякому випадку невимовне і непоясниме для іншого” (Читанка з історії філософії. Книга I. - С. 113). Секст Емпірик показує спосіб доведень Горгія: “А про те, що нічого не існує, він (тобто Горгій. -авт .) міркує таким чином. Саме, коли що-небудь існує, то воно є або суще, або не-суще, або суще і несуще (одночас). Але воно не є ні суще, як зараз буде зрозуміло, ні не-суще, як буде показано, ні суще ні не-суще, як буде викладено і це. Значить нічого не існує. Насправді, якщо не-суще не існує, то щось повинно існувати і не існувати; оскільки воно не мислиться суцим, воно не повинно існувати; оскільки ж воно є не-суще, то в такому випадку воно все ж таки є. Але цілком безглуздо чому-небудь одночасно бути і не бути. Отже, не-суще не існує” (Там само). Це —софізм “чистої води ’, коли навмисно порушуються закони і правила формальної логіки, використовуються хибні аргументи, якими софіста користувалися для того, щоб заплутати свого супротивника. Яскравим прикладом софізму є наступне твердження Горгія:“... Якщо суще вічне, воно безмежне; якщо воно безмежне, воно ніде; якщо воно ніде, то його немає. Отже, якщо суще вічне, то сущого взагалі немає” (Там само. - С. 114). Тут чітко простежується підміна понять, а саме - часові характеристики ототожнюються з просторовими і навпаки. Таким чином, говорячи про те, що нічого не існує, Горгій мав на увазі неможливість довести ні того, що буття існує, ні того, що не існує небуття, ні того, що вони існують разом. Софісти

були першими, хто серйозно займався теорією мистецтва. Як відзначає В.Татаркевич, піонером у цій царині був не Протагор, а Горгій. Проте в ті часи теорія мистецтва трактувалась досить вузько як теорія поезії, зокрема сценічної. Малярство, скульптуру, архітектуру стародавні греки вважали таким же вмінням як ткацтво чи будівництво кораблів. Теорія мистецтва оперувала трьома поняттями: наслідування, омана і очищення. 1. Поезія не витворює реальних предметів, а тільки їх словесні подоби (наслідування). 2. В уяві слухачів поезія збуджує оману, ілюзію; вони переживають почуття, страждання, які звучать зі сцени як справжні. 62 3. Поезія викликає у слухачів певну реакцію, розряджає, очищає їхні почуття, даючи цим самим радість і полегшу. Згодом із зазначених трьох особливостей поезії вийшли три естетичні теорії: одна з них робила у мистецтві наголос на наслідуванні, друга — на омані, ілюзії, третя — на збудженні почуттів. Крім Протагора і Горгія, до представників старшого покоління софістів належать Гіппій, Продік, Антіфонт, молодшого — Критій, Алкідом, Лікофрон, Фрізмах, Полемон. Про Гіппія відомо дуже мало. Походить з Еліди, жив у другій половині V ст. до н.е. Його зобразив Платон у двох своїх діалогах - “Гіппій Більший” і “Гіппій Менший”. На противагу Протагору, Гіппій займався природознавством — астрономією, геометрією, а також музикою. З творів Платона відомо, що Гіппій, як деякі інші софісти, почав розрізняти природу і суспільство, протиставляв закони суспільства законам природи: “Закон... будучи тираном людей, часто діє насильницьки, проти природи” (Антология мировой философии. Античность. — С.163). Філософ спростовував всезагальну значимість державних законів, вважаючи їх насильством над окремою людиною. Від державних законів він відрізняв загальнолюдські, наприклад, пошанування батьків. Мету життя Гіппій вбачав у досягненні стану автаркії — самозадоволення. Це його моральний ідеал. Так само, як і про Гіппія, мало відомо і про інших софістів старшого покоління, зокрема Продіка і Антіфонта. Продік (друга половина V ст. до н.е.) займався проблемами мови. Раніше, ніж філософувати, необхідно спочатку навчитися правильно вживати слова. Тому,

розробляючи синоніміку, він уточнював значення слів, розрізняючи відтінки в синонімах. Водночас Продік займався проблемою походження і сутності релігії. Він вважав, що релігія виникає внаслідок того, що люди поклонялися корисним їм явищам природи, іменуючи їх богами. Секст Емпірик наводить слова Продіка: “Сонце, місяць, ріки, джерела і взагалі все, що корисне для нашого життя, стародавні називали богами внаслідок користі, яку вони від них отримували, подібно до того, як єгиптяни обожнили Ніл”. І далі: “... Тому хліб названий Деметрою, вино-Діонісом, водаПосейдоном, вогонь - Гефестом і взагалі кожна річ, яку люди вживали для власної користі, подібним чином обожнювалася (Там само. — С.161). 63 Антіфонт - один із перших професійних учителів філософії і ораторського мистецтва. Як і Гіппій, займався науками - астрономією, метеорологією, математикою. Вважав, що світ виник із вихору, що “все єдине”. Заперечував об’єктивне існування окремих речей і часу: “час - (наша) думка або міра, а не сутність”. Інтерес являють етичні ідеї Антіфонта. Філософ вважав, що веління природи і вимоги закону антагоністичні. Джерело всіх нещасть, бідувань у тому, що закони змушують людей чинити всупереч своїй природі. З антагонізму закону і природи Антіфонт виводить те, що людина має бути дволикою - роблячи вигляд, що слідує законам суспільства і держави, слідувати природі, яку на відміну від людей обманути неможливо. Антіфонт висловлював думку про природну рівність людей: “Від природи ми всі у всіх відношеннях рівні, причім (однаково) і варвари, і елліни... у всіх людей потреби від природи однакові... всі ми дихаємо повітрям через рот і ніс і їмо всі (однаково)—з допомогою рук” (Там само. - С.165). Звідси вважав, що рабство суперечить природі. Етику Антіфонт визначав як мистецтво бути безжурним. Серед молодших софістів особливо виділяється Критій (близько 460 - 403 рр. до н.е.). Був головним із тридцяти тиранів. Належав до учнів Протагора і Горгія. Був автором ряду творів, які до нас не дійшли. Є одним із представників античного атеїзму. Заперечував реальне існування богів, однак вважав, що в соціальному відношенні релігія корисна: “... Стародавні законотворці створили бога в

якості якогось наглядача за добрими вчинками і за гріховністю людей, щоб ніхто таємно не ображав ближнього, остерігаючись кари від богів” (Чаньшієв А.Н. Курс лекцій по древней философии. - М., 1981. - С.218). Критій бачив головне знаряддя удосконалення людей у вихованні, розглядаючи державу і релігію засобами, які роблять людей лихих від природи добрими, а терор - як засіб управління, без якого не може обійтися ні один уряд. Один з учнів Горгія Алкідам розвинув учення Антіфонта про рівність людей і протиправність рабства: “Бог створив усіх вільними, природа нікого не створила рабом” (Там само. - С.217).

4. СОКРАТ. ЖИТТЄВА ДОЛЯ ТА ЗМІСТ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ. ЕТИЧНИЙ АНТРОПОЛОГІЗМ. СОКРАТИЧНІ ШКОЛИ

В історії філософії, мабуть, нема постаті більш відомої, ніж Сократ. Ще у стародавні часи він став у свідомості людей втіленням мудрості, ідеалом мудреця, що поставив істину вище життя. Водночас нема, певно, в історії філософії постаті більш загадкової і легендарної, ніж Сократ. Він не залишив після себе письмової спадщини. Чому? Мислитель вважав, що писемність робить знання зовнішнім, перешкоджає внутрішньому його освоєнню. Письмо мертве; скільки його не запитуй, воно твердить одне і те ж. Сократ надавав перевагу не монологу, зафіксованому в тексті, а живій розмовній бесіді, діалогу. Від нього бере початок софійний спосіб філософування. Про Сократа ми знаємо, головним чином, від його учнів - Ксенофонта і Платона. Сократ (бл. 470 - 399 рр. до н.е.) - перший за походженням афінянин, його батько - ремісник, каменотес. Вважають, що й сам Сократ у молодості займався батьківським ремеслом. Мати - бабкаповитуха (акушерка). Сократ був добрим громадянином. У війні Афін зі Спартою тричі брав участь у військових битвах, був поранений. Проте не прагнув до активної громадської діяльності. Основною сферою його діяльності стала філософія. Жив досить скромно. Був, як пишуть про нього, поганим сім'янином, не піклувався ні про дружину, ні про трьох своїх синів. Увесь свій час присвячував філософським бесідам і суперечкам, мандруючи по площах і ярмарках. Мав багато учнів. За свої

виступи, всупереч софістам, грошей не брав. Філософ був переконаний, що він вибраний богами і приставлений до афінського народу як гедзь (овод) до коня, щоб не давати своїм співгромадянам впадати в духовну сплячку і не піклуватися більше про свої справи, ніж про самих себе. Під “справами” він розумів військову кар’єру, домашні справи, прагнення до збагачення, а також змови, повстання і т.п., а під піклуванням про самих себе - моральне та інтелектуальне самовдосконалення. Сократ привертав до себе увагу буквально всім: зовнішністю, способом життя, діяльністю, вченням. На відміну від платних учителів мудрості, які красувалися в пишних одягах, був одягнений скромно і нерідко ходив босим. За уявленнями греків, які високо цінували тілесну красу, він був огидним: невисокого зросту, з обвислим животом, великою лисою головою, великим випуклим лобом, приплюснутим носом, одутловатим обличчям. Однак, будучи зовнішньо непривабливим, філософ зачаровував своєю мудрістю, інтелектом, словом. Один із сучасників Сократа красень Алківіад писав, що коли слухав його виступи, то серце в нього билося сильніше і він плакав, як й інші, і слова філософа приводили його до думки, що не можна далі так жити, як він до цього часу жив. Життя Сократа закінчилося трагічно. У 60-річному віці він був звинувачений у безбожництві і засуджений до страти. На нього був донос поета Мелета, багача Аніта і оратора Лікона. Платон у своєму творі “Апологія Сократа” подає три уривки з виступів Сократа перед судом присяжних. У виступі після прослуханих звинувачень Сократ спростував твердження своїх опонентів, заявивши, що ті “патякають, що є якийсь Сократ, великий негідник, який псує молодь. А коли їх хтось запитує, що він робить і чого навчає, то вони не знають, що казати, і, щоб приховати своє збентеження, говорять те, що взагалі заведено говорити про тих, хто філософствує: і те, що, мовляв, “відкриває таємниці неба і землі”, і що “не визнає богів”, і “брехню видає за правду” (Платон. Діалоги. - К., 1995. - С.23). Після того, коли присяжні визнали Сократа винним, той сказав: “Якої кари я заслуговую або яку пеню я повинен заплатити за те, що все життя не мав спокою і не дбав про те, про що турбується більшість людей: про гроші,

домашні справи, військові знання, промови на народних зборах, посади, участь у змовах, повстаннях, які трапляються в нашому місті, - бо я вважав себе, далекі, надто порядною людиною, щоб залишитись цілим, коли б брав участь у всьому цьому; за те, що не йшов туди, де не міг принести ніякої користі ні вам, ні собі, а йшов туди, де як звичайна людина міг зробити кожному, як гадаю, найбільше добро, намагаючись переконати кожного з вас не турбуватись про свої справи раніше і в більшій мірі, ніж про себе самого, щоб самому стати якомога кращим і розумнішим, і не дбати про міські справи раніше, ніж про саме місто, і таким же чином думати й про все інше. Отже, на що я заслуговую за те, що я такий? На щось добре, афіняни, якщо справді оцінювати по заслугах". І ще: "... Я скажу, що саме це і є найбільше благо для людини: щодня вести розмови про доброчесність і таке інше, що ви чуєте від мене, коли я розмовляю, досліджуючи самого себе й інших, а життя без такого дослідження - не життя для людини" (Там само. - С.26). Присяжні засудили Сократа на кару смерті. Тоді він виголосив третю промову, в якій сказав, що не боїться смерті, що у пам'яті потемків залишиться мудрецем, у той час, коли його звинувачувачі зазнають ще тяжчої кари, ніж винесли йому (насправді, як писав Плутарх, вони повісилися). "Уникнути смерті неважко, - сказав Сократ, - куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше смерті" (Там само. - С.45). Сократ міг уникнути смерті: учні хотіли влаштувати йому втечу з в'язниці, але той не погодився, стоячи на позиції послуху перед законом. Попрощавшись з дружиною, синами, в присутності учнів він мужньо випив чашу отрути (цикуту). Як писав учень Сократа Ксенофонт: "Всі одностайно визнають, що скільки сягає наша пам'ять, іще жодна людина не дивилася в очі смерті з більшою гідністю". Фундаментальною проблемою філософії Сократа стала не космологічна, як у попередників, а антропологічна проблема, не світ і світопорядок, & людина. Природу він не досліджував, космологічні проблеми вважав другорядними і малозначимими, бо: "Чого можна навчитися у дерев? - запитував. - Навчитися можна лише в людей". У центр своєї філософії Сократ поставив питання про людину як мету всього в світі,

протиставивши матеріалістичному світоглядові релігійно-моральний, побудований на визнанні світу божеством вічним і всюдисутнім, а основою світу проголосив духовний принцип у логічному та історичному смислі слова. Проте людину він розглядав не з фізичного, тілесного боку, а з етичного, як моральну сутність. Тому його філософія - це етичний антропологізм. Відповідь Сократа на питання про людську природу, як підкреслює російський філософ В.Ф.Шаповалов, назавжди залишилася 68 класичною (Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности. — М., 2001. — С.65). Її суттю є висновок, що “ми не можемо дослідити природу людини тим же шляхом, яким ми розкриваємо природу фізичних явищ. Фізичні речі можна описати в термінах їх об’єктивних властивостей, тоді як людину можна описати і визначити лише в термінах її свідомості” (Проблема человека в западной философии. - М., 1983. - С.3). Це означає, що людина є істота, яка постійно шукає сама себе, перевіряє, досліджує себе й умови свого існування. Критична, випробна установка по відношенню до життя і визначає цінність життя: “А життя без такого дослідження, - говорив Сократ, - не життя для людини” (Платон. Діалоги. - С.38). Стверджуючи це, він одночасно відкриває і утверджує наявність душі як найважливішої ознаки людської натури. Грецькі мислителі до Сократа, очевидно, не знали поняття душі у власному значенні слова. Загальним для стародавньої грецької культури було розуміння людини як мікрокосму - малого космосу, - в якому відображається в тій або іншій мірі увесь світ - великий космос. Це переконання поділяв і Сократ. Проте він перший підкреслив особливість людини, її кардинальну відмінність від інших складових частин природи. Душа, в його розумінні, — це здібність до самоусвідомлення, тому що вона реалізується, діє. Тому людина досліджує сама себе, що все зовнішнє піддається осмисленню, розглядається як завдання. Пошуки відповіді і є життя душі та її сутність. Зовнішнє ж, взяте само по собі, без осмислення і без відношення до нього, позитивне чи негативне, - нікчемне і пусте. Тому сутність людини виявляється незалежною від зовнішніх обставин навіть тоді, коли людині уявляється зворотно або вона признається

собі, що вибір залежить тільки від неї самої. Поза відношенням до людини все зовнішнє: багатство, суспільне становище, влада, навіть фізичні та інтелектуальні якості - просто перестає для неї існувати. Головне і єдине, через що пропускається все зовнішнє, що становить сутність людини, - це внутрішній принцип душі, який не має бути порушений. Сократ обґрунтовує наявність душі ще й таким міркуванням. Очевидно, що тіло має аналогію з інструментом, бо воно повинно здійснювати певні дії. Проте, якщо це так, то має бути той, хто цим інструментом управляє. Отже, на питання про те, що є людина, неможлива відповідь: це тіло; швидше, це те, чому служить тіло. Те, 69 чому служить тіло, невидиме, не сприймається відчуттями, однак незаперечно засвідчує про себе через розумність поведінки тіла. У сучасному контексті, як підкреслює згадуваний нами В.Ф.Шаповалов, сократівські ідеї виглядають як відкриття власне людського в людині. Вони особливо актуальні в сучасний період: нагадування про власне людське в людині практично не існувало в заідеологізованій філософській літературі минулого, будучи повністю витіснене поняттями біологічного і соціального. При такому підході зникав індивід, окрема людина, немислимі без унікальності і неподібності. Останнє й існує як душа. Піклування про неї - одна з вимог сократівського етичного антропологізму. Правда, це не означає, що Сократ заперечував значення багатства й успіху в житті. Він був далеким від жорсткого аскетизму. Проте успіх і багатство не можуть досягатися будь-якою ціною, що означало б втрату душі. Навпаки, доброчесність і моральна поведінка є запорукою добробуту, бо тоді багатство приносить задоволення. Однак для цього розум повинен обмежувати пристрасті; з допомогою розуму людина має досягати влади над собою. У Сократа поняття “душа” має моральний і релігійний відтінок. Таке поняття душі, яке вперше прозвучало у проповідях філософа, сучасні дослідники розцінюють як відкриття. “Завдяки цьому відкриттю, - пишуть Дж.Реале і Д.Антисері, - Сократ створив моральну й інтелектуальну традицію, яка живить Європу до нинішнього часу” (История западной философии. - М., 1993. - ТІ. - С.65). Душа в розумінні Сократа за своєю

структурою проста. Головна її властивість - розум, якому протистоять пристрасті, афекти, які йдуть від тіла і провокуються зовнішнім світом. Розум - це здібність логічно мислити, міркувати. Афекти або пристрасті - це бажання, які тягнуть людину в різних напрямках. Вони сприяють непоміркованості, надмірності і цим самим постійно загрожують порушити рівновагу душі. Розум у цьому відношенні має незаперечну перевагу перед пристрастями, бо він логічний, а отже, послідовний. Саме тому він є джерелом того, що Сократ називає "самовладдям". Через розум людина реалізує свою владу над собою. Самовладдя - це влада розуму над життєво-стихійними поривами. Така влада означає свободу. За Сократом, вільний той, хто вміє керувати своїми пристрастями, хто вміє їх обмежувати. Свобода є вміння владарювати над собою, яке забезпечується тим, що душа є господинею тіла. Сократ виходить із того, що розум завжди може встановити міру чуттєвих задоволень, повністю відмовитись від яких зовсім не обов'язково. Мудрець, тобто той, хто навчився розумно знаходити міру і слідувати їй, здобуває свободу. Таким чином, Сократ здійснює переворот в існуючій до нього системі цінностей. Сократа можна вважати засновником етики - науки про мораль. Його етика, так само як і стародавніх мислителів, ділиться на три частини: 1) вчення про благо; 2) вчення про доброчесність і 3) вчення про обов'язки. Благо, яке складає щастя життя, за Сократом, - міцне здоров'я і тілесні сили; духовне здоров'я, розумові здібності і всі здібності душі, мистецтва і науки, дружба, основою якої є справедливість; згода між родичами і братами; громадянська община або держава, тому що, коли добре влаштовані, забезпечують усім громадянам великі вигоди. Щоб досягти блага, треба володіти певними якостями—доброчесністю. Сократ виділяв три основні доброчесності: стриманість (панування над собою), хоробрість і справедливість. Ці три доброчесності, взяті разом, не що інше, як мудрість. Мудрість - це доброчесність "взагалі" і полягає в умінні розрізняти добро і зло, корисне і шкідливе. Стриманість виступає основою усіх доброчесностей, без якої ми не можемо жити. Хоробрість є знання як перебороти небезпеки розумно і без страху.

Справедливість є знання як дотримуватись законів, як державних, тобто писаних, так і неписаних - загальнолюдських. Третя частина етичного вчення Сократа-вчення про обов'язки. Обов'язок - це закон, якого розумна людина повинна дотримуватись у житті. Основний закон полягає у тому, щоб уникати поганого і прагнути до блага. Для цього треба обмежувати потреби і чуттєві задоволення. Критерієм моральності, за Сократом, є розум. Розумність - це здатність мислити логічно. Чимало людей не володіють таким умінням, тому часто помиляються. А помилки є причиною їхніх заблуджень, у тому числі і в моральній сфері. Звідси беруть початок погані думки і погані вчинки. Отже, джерело зла - у незнанні. І, навпаки, незнання є продуктом душевного хаосу, невміння розуму справитися з пристрастями. Таким чином, як вважав Сократ, зло і незнання ⁷¹ (невміння мислити логічно) тотожні. На думку філософа, якщо людина знає, що ті чи інші пристрасті приносять їй шкоду, то вона не буде їм піддаватися. Тому треба допомогти людям зрозуміти, що таке благо, доброчесність, обов'язки, і тоді вони не будуть чинити зла, а будуть прагнути до доброчесного життя. Концепцію прямої логічної обумовленості моралі знанням (розумом, інтелектом), яку розробив і якої дотримувався Сократ, прийнято називати сократівським інтелектуалізмом в етиці або етичним раціоналізмом. Основні її тези: 1) доброчесність завжди є знання, розпуста - це завжди нещасття; 2) ніхто не грішить свідомо і творить зло лише через незнання. Однак етичний раціоналізм Сократа обмежений. Ще Арістотель заперечував йому, що мати знання про добре і зло і вміти користуватись цими знаннями - не одне і те ж. Знання недоброго, злого далеко не завжди оберігають від поганих вчинків. Зіпсовані люди, маючи такі знання, ігнорують ними. Невитримані люди роблять зло всупереч своїй волі. Крім цього, знання треба вміти застосовувати в конкретних умовах. Це не означає, однак, що не потрібно роз'яснювати людям шкоди поганих вчинків. Але цього мало. Доброчесність виховується, має стати звичкою. Потрібно прагнути бути добрим, мужнім, справедливим тощо.

З ученням про людину та її мораль нерозривно зв'язані погляди Сократа на пізнання. Оскільки знання є критерієм моральної поведінки, остільки філософ вважав, що справжні знання слід шукати в собі: “Пізнай самого себе”. Цей вислів не належить самому Сократу, його приписують комусь із “семи мудреців” (як правило, Фалесу або Хілону). Він містився на фронтоні храму Аполлона в м.Дельфі. Однак цей вислів закріпився за Сократом, бо ні один із філософів до нього не зробив принцип самопізнання основною частиною свого вчення. Сократівська установка на самопізнання ознаменувала собою новий етап в історії грецької теоретичної думки. Самопізнання має у Сократа цілком визначений сенс. Пізнати себе — значить пізнати себе як суспільну і моральну істоту, не тільки як особистість, а й як людину взагалі, пізнати свої здібності. Самопізнання в устах Сократа означало перш за все пізнання людиною свого внутрішнього світу, усвідомлення того, що осмислене життя, духовне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки становлять вище благо, вищу цінність. Водночас самопізнання — засіб самооцінки, а також оцінки інших людей. Учень Сократа Ксенофонт зафіксував таку думку свого вчителя: “Хто знає себе, той знає, що йому корисно, і ясно розуміє, що він може, а що ні. Займаючись тим, що знає, він задовольняє свої потреби і живе щасливо, а не беручись за те, чого не знає, не робить помилок і уникає нещастя. Завдяки цьому він може визначити цінність також й інших людей, і користуючись також ними, має користь і береже себе від нещастя”. Принцип самопізнання не вичерпує концепцію пізнання Сократа і не обмежує лише цим аспектом. Мислитель вважав, що процес пізнання полягає у перетворенні уявлення у поняття, поступового сходження від одиничного (або філософсько-абстрактного) до загального (або філософсько-конкретного). Уявлення має справу з одиничним і постійно змінюється. Пізнання є процесом відкриття у загальному сутнісного змісту одиничного. Тут бачимо принципову відмінність поглядів Сократа і софістів. Якщо софісти акцентували увагу на суб'єктивній думці, суто індивідуальній, то Сократ протиставив особистій думці знання. Людина,

вважав він, повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточною, незмінними і завершеними. Всупереч софістам Сократ намагався відшукати об'єктивний зміст знань і показати, що він має бути суддею над суб'єктивною думкою. Це знання загальнозобов'язуюче, це деяка норма, що стоїть вище індивідуальних особливостей. І Дім знанням є розум. Він не є індивідуальною думкою, а чимось загальним, загальновизнаним знанням. Де знаходяться такі знання? їх індивід не одержує іззовні як готове, а може досягти лише власними зусиллями. Це знання насамперед треба шукати в самому собі ("Пізнай самого себе"), бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло "космічних перевтілень", потенційно знає усе. Слід змусити її згадати забуте, а для цього треба поставити людину в ситуацію суперечності з собою. Це досягається в ході бесіди, діалогу, суперечки. Тут слід підкреслити, що пізнання мислиться Сократом як складова частина людських взаємовідносин, спілкування людей: пізнання 73 людини є момент спілкування. У спілкуванні відбувається духовна взаємодія людей. Навіть пізнання людиною самої себе, вважав Сократ, теж відбувається у спілкуваннях з іншими. У процесі спілкування людина не тільки має можливість вдивлятися у себе через інших, які виступають як своєрідне дзеркало, але й поглиблювати і коректувати свої думки, і взагалі знаходити їх і формулювати. Проте для цього потрібні спеціальні прийоми спілкування. Сократ розробив такий прийом - метод суб'єктивної діалектики, складовою частиною якого є метод запитань і відповідей. Як заявляв Сократ, він ніколи нікого не вчив. Він лише задавав запитання іншим людям, не перешкоджаючи їм задавати питання собі, і на них відповідав. Запитання, які задавав філософ співрозмовнику, були стрижнем бесіди, і саме вони були причиною всезагального інтересу до Сократа: афіняни збиралися послухати, як він, за влучним виразом Платона, "катував" тих, хто вважав себе мудрим. Метод, що включав у себе правило починати бесіду із запитань до партнера за бесідою і лише у певному місці бесіди переходити до викладу власних поглядів, - це й був той прийом, який Сократ відкрив і яким користувався. У процесі бесіди,

діалогу, суперечки відкидалося або бралося під сумнів загальновизнане і як результат відбувався спільний пошук істини. Своїми запитаннями філософ намагався збудити у співбесідника інтерес до сформульованої проблеми, який би активізував його теоретичні пошуки. Бесіди, які проводив Сократ, стосувалися понять, що позначали принципи, засади, орієнтири людської поведінки (справедливість, мужність, мудрість, прекрасне тощо), які не мали чуттєвих аналогів. В їх процесі він користувався цілою низкою прийомів - уподібнення, посилення на авторитети, аналогія, індукція, дедукція. Але особливо активно і широко користувався методами іронії і майєвтики. Іронія (приховане кепкування) - неприйняття розбіжних уявлень, які піддаються сумніву і спростовуються. Це частина бесіди, в якій питання покликані виявити проблематичність теми, яка спочатку уявляється ясною кожному по-своєму. Прикинувшись простачком і неуком, Сократ скромно просив свого співбесідника пояснити йому те, що за родом свого заняття цей мав би добре знати. Не підозрюючи з ким має справу, співбесідник починав повчати Сократа. Той задавав декілька запитань, раніше продуманих, і співрозмовник розгуб⁷⁴ лювався. Сократ же спокійно і методично ставив питання, змушуючи його замислитись над предметом суперечки. Наприклад, Сократ запитує свого співрозмовника: "Чи добре красти?". Той відповідає: "Недобре". - "Завжди?" - "Завжди". "А вкрасти зброю у ворогів перед битвою?" - "Так, треба уточнити: у друзів красти недобре". - "А вкрасти меч у хворого друга, щоб той у відчаї на нього не кинувся?". Співрозмовник, зрештою, робить висновок, що йому треба міняти свою позицію і подумати над питанням. У діалозі "Лахес" Платон відтворює бесіду Сократа з двома афінськими полководцями. Філософ запитує їх, що таке, на їхню думку, мужність. Один із них, Лахес, відповідає не задумуючись: "Це, клянусь Зевсом, не важко (сказати). Хто вирішив утримувати своє місце в строю, відбити противника і не тікати, той, безумовно, мужній". На це Сократ говорить, що хіба скіфи у війнах, спартанці у битві при Платеї не виявили мужності, коли кидаються в удавану втечу, щоб зруйнувати стрій переслідуючих, а потім зупиняються і розбивають ворога.

Цим запитанням Сократ викликає збентеження у полководців. У подальшій розмові філософ ставить питання, що таке мужність взагалі, не зводячи це питання до чогось конкретного. Гносеологічний пафос усієї філософії Сократа, як підкреслює А.М.Чанишев, у тому, щоб знайти поняття (Чаньїшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. - С.227). Майєвтика (повивальне мистецтво) починається тоді, коли запитання служить позитивному вирішенню теми, що розглядається. Її сенс у тому, що через відбір та аналіз окремих міркувань вона наводить думку співрозмовника на істину. З її допомогою Сократ одночасно прагне вирішити питання, чому люди насилу засвоюють думку про те, що доброчесне життя корисне їм самим. Адже, володіючи розумом, вони могли б відкрити її відразу і без труднощів, але в дійсності це не так. Справа в тому, що ця думка притаманна кожній людині, проте як можливість, у ненародженому, такому, що ще не проявилася, стані. Тому треба допомогти людям “народити” істину, допомогти становленню розуму в їхній душі. Майєвтика є мистецтво повивальної бабки, що приймає роди. У діалозі, де провідну роль грає Сократ, і здійснюється майєвтика, тобто народження знання. Наступним елементом сократівського методу є теза: “Я знаю, що нічого не знаю”. Ця теза була відома й іншим мислителям, однак 75 лише у Сократа вона зайняла настільки важливе місце. Вона входила в мистецтво вести бесіду, спрямовуючи її на спільний пошук істини. “Я знаю, що нічого не знаю... Що таке доброчестя, я нічого не знаю. І все-таки я хочу разом з тобою поміркувати і зрозуміти, що воно таке”. Дана теза має глибокий гносеологічний смисл. Незнання - це передумова знання, воно стимулює пошук, змушує думати, шукати відповідь на питання. Людина, яка не сумнівається в істинності своїх знань, не має великої потреби в пошуку, в тому, щоб міркувати, думати. Тут присутній і моральний аспект: Сократ вважав, що ганебно думати, що знаєш те, чого не знаєш. Сократ, таким чином, увійшов в історію філософії як фундатор софійного, діалогічного способу філософування. По праву його вважають уособленням філософії. Він жив так, як філософував, а філософував так, як жив. Його вплив на наступну еволюцію

філософської думки важко переоцінити. Його ідеї у трансформованому або більш розвинутому вигляді зустрічаються у подальшому не лише в рамках античної традиції, але й далеко за її межами. Та й сама особистість Сократа своєю неповторністю назавжди прикрасила історію цивілізації, його життя і смерть постають і сьогодні колосальним чинником морального і культурного прогресу.

Сократичні школи. З іменем Сократа пов'язують так звані сократичні школи, засновані його учнями Антисфеном, Аристипом і Евклідом. Ця назва досить умовна, бо вчення Сократа - не єдине джерело вчення даних шкіл. Цими джерелами були також елеати, Протагор та Горгій, зокрема релятивізм останніх. Під впливом Сократа вони поставили наголос на етиці. Кініки (кінічна школа) - найвпливовіша із сократичних шкіл, що виникла на початку IV ст. до н.е. Походження терміна “кініки” не ясне. Одні вважають, що назва школи пішла від грецького слова “пес”, інші — від назви гімназії “Кіносарг”, де навчав засновник школи Антисфен (гімназій - це місце і приміщення для спортивних занять, в якому велись і вчені бесіди). Представниками школи були також Кратет, Керкид, Меланіпп, Біон та ін. Найвидатнішою постаттю і уособленням кінізму був Діоген Синопський. Антисфен (бл. 455-360 рр. до н.е.)-засновник кінічноїшколи. Походить з Афін, син рабині, тому вважався неповноправним 76 громадянином, не мав громадянських прав. Був учнем Горгія. Мав авторитет в античності як письменник за добрий стиль. Діоген Лаертський склав великий список творів Антисфена, в якому понад 60 назв. Поряд із твором “Про природу” переважають твори з філолого-риторичних, гносеологічних та політико-етичних проблем. Проте вони збереглися лише у фрагментах завдяки тому, що на них було багато посилань у різних античних авторів. Як представник афінської бідноти був виразником її інтересів. Це також стосується і Діогена Синопського - сина банкрута, позбавленого засобів до існування. Тобто творці кінізму належали до незаможних верств, не мали маєтків, становища. їм залишилася лише природа і те, що мали в собі - доброчесність. Тому й проповідували “життя по природі”, відкидали все, чого

не мали, а речам, яких не мали, відмовляли в цінності. За своїми світоглядними орієнтаціями Антисфен схилився до матеріалізму і сенсуалізму. Гостро виступаючи проти антиматеріалістичних теорій, започаткованих Платоном, відстоював точку зору про існування тільки того, що може сприйматися, тобто одиничних речей. Відкидав ідеалістичну інтерпретацію душі як вічної і безсмертної, характеризуючи її як матеріальну, певною мірою аналогічною тому тілу, в якому вона існує. Значне місце в його філософських шуканнях займало питання взаємовідношення одиничних і загальних понять. У цьому питанні Антисфен виходив із сократівського вчення про те, що знання - лише те, що виражено у понятті. Він першим в історії філософії спробував дати визначення поняття: “Поняття є те, що розкриває, що є або чим буває той або інший предмет” (Там само. - С.230). Однак, уперше давши визначення поняття, Антисфен упав у суперечність, заперечуючи об’єктивність загального (а поняття - це і є загальне). Стверджуючи, що існують лише конкретні речі, він відкидав загальне. Існує тільки конкретна людина, а нема “людяності”, існують столи і крісла, і нема “умеблювання взагалі”. Марна справа окреслювати речі, їх можна тільки описувати. Як бачимо, кініки були попередниками середньовічних номіналістів, які твердили, що загальне - це лише ім’я, назва предметів, в чомусь подібних між собою. Основні зусилля Антисфена були зосереджені на проблемах етики. Вона становила осердя його філософії. Мислитель, як відзначає В.Татаркевич, “довів до крайності погляд Сократа: єдиним 77 добром і метою життя є чеснота, супроти цього все інше - байдуже” (Татаркевич В. Історія філософії. — Т.І. — С.92). Щастя він бачив у доброчесності, а для її досягнення уважав достатнім лиш одного бажання, сили волі. Щастя — мета життя, а засобом до цього є доброчестя. Найвище щастя для людини “вмерти щасливою”. Антисфен, як і інші кініки, відкидав чистоспоживче ставлення до життя, слави, почестей, багатства, чуттєвих насолод. Ідеалом моральності для них було повернення до простого життя, природного задоволення потреб, байдужість до світу, суспільства. Власне відкидали всі прояви цивілізації. Тому від їхньої назви “кініки” пішло поняття

“кініки”, “кінізм”, що з грецької мови перекладається як зневажливе ставлення до загальноприйнятих правил моралі і добропорядності. Антисфен заперечував політичну діяльність, державу і соціальні умовності, які суперечать природі. Діоген Синопський (412 - 323 рр. до н.е.) був учнем Антисфена. Родом із Синопи. Більшу частину життя провів на міському звалищі поблизу Коринфа. Своім життям він дав взірць кінічного мудреця, звівши до крайності обмеження своїх потреб. Жив у великій глиняній діжці. Гартував тіло, влітку, лежачи на гарячому піску, а взимку, обнімаючи запорошені снігом статуї. Побачивши, як один хлопчик п'є воду з долоні, а інший їсть суп із допомогою куска хліба, викинув і горня, і миску. Відповідно до кінічного принципу “жити згідно з природою”, відмовившись від будь-яких узвичаєних людських форм існування, він цим самим здійснив перший досвід радикальної критики культури. Вище всіх форм культури Діоген ставив філософію. Творів він не писав, а зажив слави передусім завдяки притчам та висловам, що ними супроводжував нестандартні ситуації свого життя. Володів вражаючою силою переконання, ніхто не міг протистояти його доказам. Однак у філософії Діоген визнавав лише її морально-практичний бік. Як і Антисфен, Діоген відкидав не тільки багатство, розкіш, але й потребу в сім'ї, заперечував державу, релігію, вважаючи обряди, релігійний культ неприродними. Був космополітом, називаючи себе “громадянином світу”. Таким чином, кінізм у цілому характеризується такими основними положеннями: має право на існування лише те, що відповідає природі; людина повинна залежати лише сама від себе; всі людські встановлення надлишкові і шкідливі; неприродні, частково зайві, а частково такі, що розбещують; чим менше бажань, тим більше щастя; мудрець нехтує громадську думку, суспільні передсуди, його не зв'язують ні закони, ні мораль; особиста велич мудреця не потребує цивілізації. Кіренаїки (кіренська школа). Ця школа одержала свою назву від м.Кірена, звідки походив її засновник Аристип (бл. 435 - 366 рр. до н.е.). Він був учнем Сократа, водночас сповідував ряд ідей софістів, зокрема Протагора. Якщо кініки дотримувались принципу аскетичного способу життя, то

кіренаїки - гедонізму (грецьк. гедоне - насолода). Гедонізм - етичне вчення, яке вбачає вищу цінність життя у насолоді. Це різновид евдемонізму (грецьк. евдемонія - щастя). Отже, гедонізм вбачає сенс життя у щасті, а щастя розуміє як насолоду. Етичний гедонізм кіренаїків ґрунтується на їх сенсуалізмі. Вони дотримувалися матеріалістичної орієнтації, визнаючи реальне існування речей, які даються нам у відчуттях. Аристип учив, що відчуття — це єдине джерело знання. Відчуття є не тільки джерелом знань, але й джерелом життєвих благ. У душевному стані людини кіренаїки виділяли втіху і страждання. Вони, на їхню думку, є мірилом добра і зла, істини і хиби. Пошуки втіх є сенсом життя. Аристип вважав, що людина не повинна потрапляти до них у рабство і має завжди прагнути до особистої свободи. Цноту він бачив у здатності людини насолоджуватись, а цінність науки — підготувати її до істинної насолоди. Проте досягнення справжньої насолоди неможливе без здатності самовладання, стриманості, подолання шалених пристрастей. Сліпа жага насолоди може принести лише страждання. Кіренаїки не обмежували задоволення тілесними відчуттями, надаючи великого значення насолодам душі — дружбі, повазі, приязні, вдячності, любові до батьківщини. Мегарики (мегарська школа) - сократична школа, заснована Евклідом із Мегари (435 - 365 рр. до н.е.). Її представниками були Евбулід, Стиллон, Діодор, Крон. Основною проблематикою школи стала розробка мистецтва суперечки. Тому мегариків називали також еристиками (“сперечальниками”). Евклід учив, що предметом знання є не одиничне, а загальне, бо лише воно є істиною. Звідси - єдино існуючим є добро, хоч його 79 називають різними іменами. Все зливається воедино — розум, добро і бог. Мегарики виходили з тези про тотожність блага і буття, відкидаючи можливість існування їх протилежності. Тобто вони протиставляли одиничне і загальне, ідею і річ. Щоб доказати, що сфера одиничного не істинна, що там ми заплутуємось у суперечностях, мегарик Евбулід запропонував ряд софізмів - логічних парадоксів: “брехун”, “рогатий”, “лисий”, “купа”. (“Якщо хтось говорить, що він брехун, то він бреше чи говорить правду?”; “Те, чого не втратив, ти маєш; ти рогів не

втрачав, значить, ти їх маєш”; “Коли декілька предметів перетворюються в ціле, купу?” Також проблема переходу кількісних змін у якісні щодо лисини). Діяльність мегариків відіграла велику роль у становленні логіки і розробці логічної проблематики. ВИСНОВКИ. Філософія Сократа - своєрідний вододіл в історії античної філософії, нею завершується ранній період її розвитку.